

Les tècniques per a l'aprofitament de l'aigua a les possessions mallorquines (segles XVII-XIX)

Antònia Morey, Jaume Llabrés i Aina Pascual*

Universitat de les Illes Balears

Resum

En aquest article s'analitzen les infraestructures (fonts, safareigs, pous, sistemes de canalització, etc.) i les principals regulacions desenvolupades al llarg dels segles en el si de les grans explotacions agràries mallorquines (les possessions) amb l'objectiu d'aprofitar l'aigua amb distintes finalitats: agrícoles i ramaderes, transformadores, domèstiques i lúdiques. Una triple finalitat que està directament relacionada amb les distintes funcions d'una possessió: unitats de producció agrària i ramadera, lloc de residència de la família de l'arrendatari o del majoral i d'altres treballadors i centre d'esbarjo dels propietaris. Per a una millor comprensió del tema s'han escollit, tot i que també es treuen a col·lació altres exemples, dues possessions concretes: Son Fortesa d'Alaró (situada al Raiguer de Mallorca) i Raixa (ubicada als peus de la Serra de Tramuntana i de fàcil accés des de la capital). El motiu d'aquesta elecció es deu, en ambdós casos, al fet que es disposa de fonts de caire documental que permeten complementar l'anàlisi estrictament arquitectònica, alhora que comprendre el context en el qual sorgiren les infraestructures que s'analitzen. Així mateix, els dos casos seleccionats permeten posar l'accent en dos aspectes relacionats amb l'ús de l'aigua a les possessions mallorquines que han tingut gran transcendència fins a l'actualitat. D'una banda, l'aprofitament dels sistemes hidràulics d'origen musulmà, i, de l'altra, la combinació dels usos productius i estètics de l'aigua.

Paraules clau: sistemes hidràulics, enginyeria popular, usos agraris de l'aigua, usos estètics de l'aigua.

Abstract

This article analyzes the infrastructures (water springs, reservoirs, wells, canalization systems, etc.) and the main regulations developed through the centuries within the large Mallorcan estates (*les possessions*) with the purpose to capture water for different uses: agriculture and

* Antònia Morey és professora de la Universitat de les Illes Balears (antonia.morey@uib.es). Jaume Llabrés i Aina Pascual són investigadors especialitzats en patrimoni cultural.

Primera versió: febrer de 2011. Darrera versió: setembre de 2011.

livestock farming, transforming products and enjoyment. All of them directly related to the different functions of a farm: agriculture and cattle rising production, housing for the tenant farmers, the foreman and other farm workers and, at the same time, country residence of the landowners. Although are mentioned several examples, to explain the subject of the article, the authors selected two estates: Son Fortesa d'Alaró (located in the area of the island called Raiguer) and Raixa (situated at the foot of the Tramuntana mountains). The reason of this election is because in both cases they located documental sources that provided interesting information to underline two aspects related to water use at the Mallorcan estates: on the one hand the get the maximum advantage out of the Muslim water systems, on the other, the combination of the profitable aspects and the esthetics layouts of water.

Keywords: Water system, traditional engineering, agriculture uses of water, esthetics uses of water.

Introducció

El propòsit d'aquest article és analitzar les infraestructures i les principals regulacions desenvolupades al llarg dels segles en el si de les grans explotacions agràries mallorquines (les possessions) amb l'objectiu d'aprofitar l'aigua tant per a finalitats agrícoles i ramaderes com per a l'ús domèstic i «transformador». I, això, amb l'objectiu de posar de manifest la importància cabdal que tenia l'aigua perquè les possessions poguessin assolir la seva triple finalitat: unitat de producció agrícola i ramadera, centre transformador de productes primaris, residència de la família dels arrendataris i lloc d'esbarjo dels senyors territorials. Un altre factor que cal considerar és que, amb el temps, la majoria de possessions tendiren a diversificar la seva producció. Originàriament (segles XVI-XVII) presentaven una forta especialització en funció de la seva ubicació geogràfica i de les característiques edafològiques pròpies de cada contrada.¹ Per exemple, mentre que les del Pla estaven fonamentalment dedicades al conreu dels cereals i les del Migjorn eren sobretot ramaderes, les de Muntanya es caracteritzaven per la seva especialització oleícola i pels usos silvopastorils. Per altra banda, les més pròximes a Palma (lloc de residència habitual de la noblesa terratinent) solien presentar una producció més diversificada i, en general, atès que els seus propietaris² hi anaven amb més freqüència, dedicaven una major atenció als horts i als jardins.³

1. Abreviatures utilitzades: ARM (Arxiu del Regne de Mallorca), BSAL (*Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*), P (Protocol). Des d'aquesta perspectiva, mereixen una especial menció les possessions situades a la zona de l'Albufera (Alcúdia, Muro i Sa Pobla). Les condicions especials del terreny (aiguamolls) requerien tenir una cura especial de tot el que estava relacionat amb el maneig i els usos de l'aigua, ja que, si no se seguien unes pautes molt concretes, se'n podien derivar greus perjudicis ambientals. Vegeu sobre les peculiaritats d'aquest espai els treballs recopilats per Molina (2006), l'article pioner d'Ordines (1999) i el més recent de Morey (2009) sobre la conflictivitat ambiental.

2. A Mallorca, els propietaris de possessions (independentment de la seva extracció social) rebien el tractament de *senyor*, mentre que els *arrendataris* (generalment pagesos que llogaven les possessions per un període de temps determinat a canvi del pagament d'una renda, tenien cura d'organitzar les tasques agrícoles i ramaderes, i residien juntament amb la seva família a les dependències rústiques de les cases) i els *majorals* (treballadors contractats pels senyors per exercir, en la pràctica, unes funcions molt similars a les dels arrendataris) rebien generalment el tractament d'*amos*.

3. Per a una visió de conjunt sobre els jardins mallorquins, vegeu Murray, Llabrés, Pascual (1990).

La funció dels horts era, sobretot, produir la fruita i l'hortalissa necessària per al consum de la casa dels senyors i, en menor mesura, dels amos, encara que sovint solien produir un excedent susceptible d'ésser comercialitzat.⁴ Els jardins (concebuts inicialment com una mescla entre un hort pròpiament dit i un jardí) constituïen, en canvi, el símbol més evident de l'ús que feien els senyors de les possessions com a llocs d'esbarjo. Inicialment estaven constituïts per un conjunt d'arbres (tarongers, llimoneres i altres arbres fruiters) sembrats en un espai tancat no gaire gran i envoltat d'una sèrie de camins (*passejadors*) que facilitaven que els senyors s'hi poguessin passejar i «escapar» de les tasques pròpiament agrícoles que es desenvolupaven als seus voltants.⁵ En qualsevol cas, els horts i els jardins eren els espais de les possessions que més necessitat d'aigua tenien i, d'aquí, que moltes de les petites infraestructures (algunes, autèntiques d'obres d'art) que s'han conservat fins ara estiguin relacionades amb aquests usos. D'altra banda, resulta també comprensible que fossin les possessions on els seus propietaris anaven amb més assiduitat o, si més no, aquelles a les quals solien passar temporades més llargues, les que dedicaven més espai als jardins. Com dèiem, les possessions més pròximes a Palma (algunes de les quals tenien accés a l'aigua de la Siquia de la Vila⁶) i les que es trobaven a la comarca del Raiguer: la zona intermèdia entre el Pla i la Muntanya, que des del punt de vista paisatgístic reunia característiques d'ambdues comarques i presentava alhora uns majors avantatges des del punt de vista del transport i les comunicacions. A més, des de la perspectiva productiva aquesta zona constituïa una mena de microcosmos, ja que per la diversitat tipològica de les seves terres permetia combinar múltiples usos: conreu de cereals i arbres (inicialment oliveres i amb els temps garrofers, ametllers, figueres i altres arbres fruiters), explotació vinícola, usos silvopastorils, i, naturalment, el manteniment d'horts i jardins de certa envergadura.

4. Quan els horts de les possessions no eren de gran envergadura i, en conseqüència, no eren objecte d'un contracte d'arrendament específic, sinó que s'arrendaven juntament amb els sementers i altres parts de la possessió a un mateix arrendatari, els propietaris solien especificar clarament que es reservaven poder collir tota la fruita necessària per al manteniment de la seva casa i la seva família. Serveixi com a exemple la clàusula del contracte d'arrendament de Son Fortesa (una de les possessions a les quals dediquem un apartat específic) estipulat el 8 de juny de 1738. Dues de les clàusules fan referència a les obligacions que haurà de tenir l'arrendatari en relació a l'hort: «l'obligació de donarnos (als propietaris) el temps de fruita un paner de la fruita corrent cada dia el temps que estirem en dita possessió⁹ y tota la verdura que haurem manester del hort... L'obligació de haver de donar al mayoral y se muller la ortolisa que hauran de manester del hort per son propi us» (ARM, M-2.020: sense foliar).

5. De la mateixa manera que succeïa amb els horts, els contractes d'arrendament solien incloure una clàusula mitjançant la qual els senyors subratllaven que es reservaven el jardí per al seu ús particular i el de la seva família. En aquest sentit, torna a ésser de gran interès el contracte de Son Fortesa signat el 1738. Diu textualment: «Item nos reservam el jardinet tancat de estaca pel nostro compte» (ARM, P. 2009 F. 105).

6. La Siquia de la Vila, d'origen musulmà, constitueix un dels sistemes hidràulics més complexos de Mallorca. La seva finalitat era fer arribar l'aigua a la Madina Mayurqa i assortir, al llarg del seu recorregut (uns vuit quilòmetres), nombroses terres que amb els temps constituïren la zona d'horta del terme de Palma. Els regants hi accedien respectant les **tandes** d'aigua prèviament estipulades. Sobre aquesta séquia i la denominada d'en Baster hi ha una bibliografia abundant i, fins i tot, en una de les seccions del V Congrés d'Història Agrària dels Països Catalans (Barcelona, 15-17 de desembre de 2010) hi ha una comunicació específica de Gabriel Ordines que recull les aportacions principals.

És precisament l'abundància d'aigua que hi ha a la comarca del Raiguer⁷ el que converteix les possessions que s'hi ubiquen en un lloc privilegiat per estudiar les tècniques sobre l'aprofitament d'aquest recurs i mostrar les nombroses restes arquitectòniques lligades a la seva utilització: fonts, pous, abeuradors, cisternes, séquies, canaletes, molins d'aigua, basses, aljubs, safareigs, etc. L'anàlisi de les restes d'infraestructures que en la major part dels casos encara avui són visibles constitueix, per si mateix, un dels temes d'estudi d'aquest article. No obstant això, per entendre com es realitzava, en la pràctica, el repartiment de l'aigua, els conflictes que sovint es generaven al seu voltant i conèixer les característiques productives d'aquestes possessions, ens servirem també de documentació de caire divers: escriptures de compravenda de drets i ús d'aigua, contractes d'arrendament, inventaris d'explotació, reglaments de comunitats de regants, plets, etc. El tema general d'anàlisi serà, per tant, l'aprofitament de l'aigua a les possessions mallorquines, tot i que ens detindrem de forma més detallada en l'estudi de dues explotacions prèviament seleccionades sobre les quals disposem de fonts documentals. Ens fixarem d'una banda en Son Fortesa, situada a la part baixa de la vall d'Alaró i, per altre costat, en la possessió de Raixa, ubicada en una vall de la Serra de Tramuntana, molt a prop de l'antic camí que anava de Palma a Sóller i, amb el temps, especialment coneguda pels seus jardins monumentals. Tot i això, en el transcurs de l'exposició, en vista a facilitar l'anàlisi comparativa, es faran al·lusions constants a solucions adoptades en altres possessions; tant amb l'interès de manifestar els paral·lelismes com per intentar establir possibles tipologies arquitectòniques en funció de les especialitats productives.

El cas de Son Fortesa d'Alaró com a exemple d'aprofitament dels sistemes hidràulics d'origen musulmà

Aquesta explotació es troba situada a la vall d'Alaró i té el puig i el castell del mateix nom com a fons. Està en una zona per on recorren els torrents de l'Estret i el de Solleric, i en la qual, després de la conquesta arabobereber de començament del segle x, s'hi dissenyà un sistema hidràulic capaç d'irrigar tota la vall i mantenir el funcionament d'una sèrie de molins. Tot el conjunt, com han posat de manifest diversos especialistes, es nodria de l'aigua de dues fonts: la de les Artigues i la de la Bastida, encara que l'aigua que arribava a Son Fortesa procedia, fonamentalment, de la font de les Artigues.⁸ En realitat, un *qanat* que drenava les aigües d'una cavitat natural situada en el subsòl de la vall del qual partia una sola séquia que portava l'aigua a distintes alqueries i molins. Al segle XIII, una vegada ja conquerida Mallorca per Jaume I i un cop fet efectiu el Repartiment de l'illa, es procedí a distribuir l'aigua d'aquesta font entre els

7. Comença pràcticament a la falda de la Serra de Tramuntana i és, per la seva ubicació geogràfica, un territori molt ric en aigües, tant de caràcter superficial com subterrani. Nombrosos torrents procedents de les muntanyes de la Serra travessen la comarca i porten aigua abundant durant molts mesos, alhora que afluïren a la superfície nombroses fonts (mines o *qanats* d'època musulmana) que mitjançant la utilització d'infraestructures hidràuliques i de la regulació de les tantes d'aigua entre els veïns permeten l'aprofitament de les aigües freàtiques durant pràcticament tot l'any. Això fa, en definitiva, que les explotacions agrícoles d'aquesta zona (independentment de la seva extensió) puguin ésser més diversificades. Sobre els sistemes hidràulics d'aquesta comarca i els d'Alaró en particular, mereixen una atenció especial els treballs següents: Barceló i altres (1986), Carbonero (1992), Riera, Soberats (1992), Kirchner (1997).

8. Vegeu, fonamentalment, els treballs de Riera, Soberats (1992: 7-10) i Kirchner (1997: 284-294).

nous propietaris cristians, els quals hi podien accedir en distintes tandes uns dies concrets de la setmana. Aleshores Son Fortesa com a tal no existia i, d'aquí, que no trobem esmentat aquest topònim als primers repartiments d'aigua. Fonamentalment, perquè els seus inicis com a possessió pròpiament dita,⁹ això és, com a unitat compacta amb una extensió suficient per assegurar la reproducció dels seus propietaris i, alhora, reportar-los excedents susceptibles d'ésser comercialitzats, data de mitjan segle XVI. De l'època en què pel matrimoni d'Elionor Ribas amb Ramon Safortesa i Cerdà passa a ésser propietat d'una de les línies d'un prestigiós llinatge de la noblesa mallorquina: els Safortesa.

El primer Safortesa que com a tal posseï les terres heretades dels Ribas com una possessió fou, per tant, Ramon Safortesa i Ribas —fill del matrimoni abans esmentat— i entre les accions per ell empreses relacionades amb la millora i consolidació de la finca hi figura, com no podia ésser d'altra manera, la d'assegurar els drets de l'aigua procedents de la font de les Artigues que «des de temps immemorial» pertanyien als propietaris que tenien terres a la part baixa de la vall d'Alaró.¹⁰ Amb aquest objectiu, el 1567 R. Safortesa es presentà, juntament amb altres propietaris de finques situades a les mateixes contrades, davant el procurador reial i exhibí una carta en pergamí en la qual figuraven els drets de tots els propietaris de la zona. El seu objectiu era que dit document fos reconegut i enregistrar com a autèntic, cosa que aconseguí i, des d'aleshores, tant ell com els seus hereus i els de la resta de propietaris de la vall, sempre que es plantejaren problemes sobre repartició d'aigües, tragueren a reluir el famós pergamí. Les desavinences, com es desprèn de la compilació de documents relacionats amb els drets d'aigua feta el 1896,¹¹ sovintejaren des del mateix segle XVI fins a les darreries del segle XIX, bé perquè algun propietari no respectava les tandes d'aigua acordades, bé perquè no es mantenia neta la séquia per on baixaven dites aigües o, simplement, i aquest fou un cas reiterat, perquè els successius propietaris de Son Fortesa es queixaven que pel fet d'estar les seves terres situades a la part inferior de la vall no els arribava tota l'aigua que els pertocava. I, això, malgrat que en realitat fossin els més beneficiats del repartiment, ja que tenien dret a rebre'n cinc dies a la setmana, concretament des de la sortida del sol del dimecres fins a la mateixa hora del dijous, des de la posta de sol del dijous fins al dissabte a migdia i des de la posta de sol del dissabte fins a mitjanit del dilluns.¹²

A Son Fortesa, l'aigua procedent de les Artigues hi arribava a través d'una canal que discorria al llarg d'uns quatre quilòmetres i al final del recorregut era emmagatzemada en un gran aljub situat a la part de darrere de les cases. Des d'allà era distribuïda, al seu torn, a través d'altres

9. Sobre el procés de formació de les possessions mallorquines, destaca la tesi de Jover (1996) i altres treballs posteriors en els quals l'autor desenvolupa els seus plantejaments inicials: Jover (2002) i Jover, Morey (2003).

10. Els orígens de Son Fortesa com a possessió pròpiament dita i la seva evolució des del segle XVII fins al final del segle XIX foren estudiats per Morey i Pascual (2002: 23-30) en un treball encarregat per la Fundació Camper, que en l'actualitat encara roman inèdit.

11. L'autor d'aquesta compilació és Joan Rosselló de Son Fortesa, descendent del antics amos de la possessió que al 1858 la compraren als marquesos de la Romana, els darrers propietaris d'origen nobiliari que posseïren la finca (Morey 2007: 148-149). Sobre els drets d'aigua, vegeu Rosselló (1896).

12. La resta de propietaris (inclosa la mateixa vila d'Alaró) podien gaudir, com es desprèn de l'esmentat document, d'unes tandes molt més limitades (Morey, Pascual 2002: 9).

Fotografia 1. Canaleta per on discorre l'aigua que, procedent de la font de les Artigues, arriba a Son Fortesa d'Alaró.
(D. G. Murray)

Fotografia 2. Amaradors de Son Fortesa. (J. Llabrés)

Fotografies 3 i 4. Detalls de la clastra relacionats amb l'ús de l'aigua.
(D. G. Murray)

Fotografia 5. Clastra de Son Fortesa on s'observa la inclinació del trespol. (D. G. Murray)

Fotografia 6. Safareig del jardí de Son Fortesa. (J. Llabrés)

conduccions, a aquelles parts de la possessió que l'havien de menester per a alguna finalitat concreta. Naturalment, a l'hort, que es trobava situat a la part dreta de l'aljub i que trobem documentat per primera vegada en un inventari del 1675¹³ i del que sabem, fins i tot, gràcies a la comparació dels inventaris, que va passar per distintes etapes. Probablement, perquè en funció de si els propietaris disposaven o no de terres d'hort a altres indrets, prestaren una major o menor atenció a l'hort de Son Fortesa.¹⁴

En aquest cas ens consta, per exemple, que en temps de Maria de Salas (primera meitat del segle XVIII) l'hort es trobava arrendat a part de la possessió pròpiament dita i, per l'inventari aixecat el 1738, coneixem fins i tot el valor que tenien les hortalisses que hi havia sembrades: carabasses per valor d'una lliura 15 sous, 36 parades de cebes a raó de 4 sous i sis diners la parada, 29 parades de pebres a raó de 5 sous i 6 diners, 24 parades de cols a raó de 4 sous i 60 parades d'alfals a raó de 5 sous i 6 diners. S'estimen, així mateix, les llavors de distintes hortalisses que rep l'arrendatari: tres lliures de llavor de ceba, dues lliures i mitja de llavor de porro, sis vases de llavor de col, tres almuds de llavor d'espínacs i altres tres almuds de llavor de blada, prop de mitja escudella d'Inca de llavor d'enciam estiuenc i hivernenc, una grapada de llavor de colflori, un almud de llavor de pastanaga, quatre parades de planter de porros sense mudar i una cana d'all. En relació als fruits de l'hort, es pacta que el darrer any hauran

13. En aquest inventari s'especifica que la possessió es trobava arrendada a Gabriel Sampol, àlies *Quiet*, i que aleshores disposava d'un hort on es conreaven, gràcies a l'aigua abundosa procedent de la Séquia de les Artigues, nombroses hortalisses i arbres fruiters, si bé l'hort, a causa de l'elevada inversió en treball que requeria, se solia arrendar per separat. Sabem, per altra banda, que en aquella data concreta estava llogat a Pere Sacarés per 70 lliures (ARM, S-1749: F. 29v-36v).

14. ARM, Protocol M-2020, sense foliar. D'altra banda, interessa assenyalar que gairebé tots els contractes analitzats inclouen una o més clàusules sobre l'obligatorietat dels arrendataris de conduir les aigües de la font de les Artigues, sempre respectant les hores i els dies assignats a la possessió en els repartiments antics. De la mateixa manera que l'obligatorietat d'haver d'avisar els propietaris o el seu apoderat si algú empenia qualque acció que pogués impedir-los gaudir d'aquestes aigües.

de quedar penjats a l'arbre les nous, les magranes, els codonys i les nesples. Mentre que, pel que fa a les figues, s'acorda que tant les del hort com les del figueral gran (per mor que són tardanes) l'any que se signa el contracte les percebrà l'arrendatari, mentre que l'any de l'acabament del mateix seran per al propietari.

Deixant de moment l'hort i tornant al recorregut de l'aigua, observem que des de l'aljub era canalitzada, també mitjançant canaletes i piques, a les dependències de les cases rústiques relacionades amb les activitats transformadores: a la tafona, destinada a la producció d'oli i documentada ja al primer inventari del 1575, i al celler, que apareix per primer cop documentat al 1634. Amb tot, les restes arquitectòniques més singulars relacionades amb l'aprofitament d'aigua i que encara avui es conserven són unes grans basses conegudes amb el nom dels *amaradors*. Es trobaven al final de la canaleta i eren, de fet, un gran safareig descobert dins del qual s'emmagatzemaven els sobrants de l'aigua que s'acumulava al final del sistema hidràulic, el qual acabava precisament a la possessió de Son Fortesa. Aquest gran safareig es trobava alhora subdividit, probablement perquè cada una de les parts es destinava a diferents usos: abeurar el ramat, rentar roba o netejar estris i/o productes agrícoles obtinguts de l'hort, etc. No obstant això, un dels usos als quals sembla que amb freqüència estigué destinat fou a amarar el lli o el cànem que se sembrava a la possessió o a altres terres dels voltants. I, de fet, la importància d'aquest conreu queda documentada tant als inventaris de la possessió dels segles XVII i XVIII com en alguns contractes d'arrendament del segle XIX. De la mateixa manera que intuïm que es degué continuar amarant lli fins a èpoques relativament recents, ja que així ens ho han manifestat alguns testimonis orals. La pervivència d'aquesta activitat pot ajudar a entendre, precisament, que aquesta gran bassa (semblant a la que tenien moltes altres possessions i que normalment rebia el nom de *safareig*) fos coneguda a Son Fortesa amb el nom d'*amaradors*¹⁵ i no amb el de *safareig*. No obstant això, segurament per la brutícia i altres perjudicis, en determinades èpoques els propietaris de Son Fortesa no veren amb bons ulls que els denominats *amaradors* s'empessin amb aquesta finalitat. I, de fet, així queda també reflectit als pactes dels contractes d'arrendament. Per exemple, al del 1766, segons el qual l'arrendatari tenia expressament prohibit amarar lli o cànem a la possessió.

Des d'una altra perspectiva, interessa també referir-nos a l'aigua que arribava a la possessió gràcies a la pluja, així com als elements especialment dedicats a arregar-la a través de les teulades i a canalitzar-la cap a distintes cisternes i dipòsits. Les canonades de la façana de les cases compleixen aquesta missió i el coll de la cisterna que es troba a la clastra és un testimoni de la importància que tenia l'aigua per a tots aquells quefers més quotidians i domèstics: fer la bugada, cuinar, omplir les gerres on es guardava l'aigua per beure els missatges (mossos) i altre personal de la possessió, etc. Pràcticament totes les possessions tenien una cisterna a la carrera o a la clastra. És a dir, en el que podríem qualificar com el centre neuràlgic o el punt de trobada de la possessió. Un espai, que tot i poder presentar distintes tipologies, era característic de les possessions mallorquines i primordial per al desenvolupament econòmic i domèstic de la finca. Des del punt de vista arquitectònic, era un recinte a cel obert tancat

15. Aquest topònim està també documentat a altres indrets de Mallorca on es duia a terme aquesta activitat. Per exemple, al terme municipal de Valldemossa, on ens trobem amb un torrent i un *amarador* anomenats del lli (Calafat, Tortella, Cañellas 1994).

pels quatre costats, que aglutinava i comunicava les diferents construccions que constituïen les cases¹⁶ i des d'on, cada matí, l'amo o el majoral repartien les tasques als treballadors. A l'estiu es podia convertir en un lloc idoni per prendre la fresca o estendre al sol determinats productes i, amb el temps, en funció que les possessions fossin més o menys visitades pels seus propietaris, en algunes s'anaren introduint detalls decoratius d'influència italiana que denoten, en alguns casos, la seva progressiva evolució cap a un tipus d'espai que, almenys en determinades temporades, era destinat a usos residencials. Son Fortesa constitueix un bon exemple de l'evolució experimentada en el decurs del segle XVII per aquests espais.

A més de la ja esmentada cisterna i d'un brollador de traça renaixentista amb una funció més aviat decorativa i lúdica, cal no perdre de vista que tota la clastra (de planta rectangular i empedrada amb macs que formaven dibuixos geomètrics) presenta una lleugera inclinació en direcció al sud, on es troba precisament l'entrada de la clastra (el portal forà). I, això, amb l'objectiu de recollir i aprofitar l'aigua de pluja i la que es vessava des de la cisterna i el brollador. Una petita séquia canalitzava l'aigua, de forma enginyosa, a través del pas d'entrada i, de la carrera, cap a l'hort jardí situat just al davant. Pel que sembla, ja al final de la dècada de 1730 ocupava el perímetre de l'actual jardí, encara que aleshores estava ben delimitat i protegit per una estacada feta de trossos d'arbres.¹⁷ La traça de l'antic jardí és impossible d'establir, però intuïm que es devia tractar d'un lloc de traçat senzill, dissenyat segons la tradició mediterrània, que acostumava a combinar espais productius com l'hortícola (tarongers, llimoneres, fruiters...) i espais ornamentals més propis d'un jardí. Com succeeix amb el jardí actual, devia tenir-hi gran presència el sistema de séquies que asseguraven l'arribada de l'aigua a tots els espais del recinte, ja que aquesta era imprescindible per al seu manteniment.¹⁸ Com ja hem indicat, hi arribava des de la carrera a través d'una séquia senzilla i d'allà relliscava per l'empedrat en un lleuger pendent fins a les recloses, des d'on es distribuïa.

Al costat sud est de la clastra s'hi troba la cisterna, sens dubte un dels elements més antics de tot el conjunt.¹⁹ Té el coll de pedra, reformat nombroses vegades, i la seva datació és difícil perquè és d'una tipologia tradicional que sobreviu des de l'edat mitjana fins al segle XVIII. En lloc de les clàssiques ferradures, dues pilastres grosses sostenen un arc apuntat que descansa sobre capitells de motllura senzilla, tot de marès, on penja la corriola amb la cadena i el poal. La cisterna queda estratègicament situada davant del portal de la tafona, una dependència,

16. Aquest espai està present en altres arquitectures rurals i urbanes de la Mediterrània (García Delgado 1992: 48-54). A Mallorca arrela amb força des de l'edat mitjana i s'estén de forma continuada durant segles. Segons els estudiosos de l'arquitectura popular mallorquina G. Oliver i N. García Inyesta (1994: 72), la paraula deriva directament del llatí *claustrum*, que significa 'espai tancat' i la defineixen con un lloc amb personalitat pròpia i no un simple espai residual o de distribució. Subratllen que participa de la funcionalitat de les feines i del concepte de clos defensiu.

17. Un model molt similar era el de Son Torrella de Santa Maria, del qual l'Arxiduc Lluís Salvador deixà un dibuix en el *Die Balearen* (Morey, Pascual 2002: 57). Aquest tipus de tancament sembla que fou habitual en altres possessions de Mallorca i en algunes cases de poble, però en l'actualitat la majoria han desaparegut.

18. Ens consta que al darrer terç del segle XVIII la marquesa de la Romana reformà el recinte, el tancà de paret i col·locà bancs de pedra amb braços de fusta a la seva paret frontal, la que mira a la façana i, tal volta, féu construir també un petit estanc al seu lateral. En qualsevol cas, del que no hi ha dubte és que la importància que donaven els propietaris de Son Fortesa a aquest jardí resulta molt indicativa de les transformacions socials i culturals que es visqueren des de la segona meitat del segle XVII i que tingueren en la proliferació dels espais d'esbarjo una de les seves manifestacions més significatives. Morey, Pascual (2002: 57).

19. Morey, Pascual (2002: 38-41).

recordem-ho, que necessitava aigua per al seu funcionament, i a prop, també, del que foren les dependències dels arrendataris, on s'havia de menester aigua per als quefers més domèstics: cuinar i escurar, fer la bugada, etc. Respecte al brollador ja esmentat, situat a l'altre costat de la clastra (en el racó occidental, just davant el passadís d'entrada), cal remarcar que tot i la seva senzillesa constitueix en ell mateix una peça excepcional. És de traça renaixentista, de planta octogonal i amb pica de pedra que va decorada amb quatre blasons. En el centre, una columna de línies classicistes sosté una copa amb relleus en forma de galló de la qual brolla l'aigua. Estilísticament, coincideix amb alguns detalls de la façana principal, la qual cosa ens permet saber que fou realitzat dins el primer terç del segle XVII.

Tant en el cas de la cisterna com en el del brollador, la influència de l'arquitectura italiana és evident. Si bé, en aquest sentit, el cas de Son Fortesa és només un dels múltiples exemples que il·lustren la seva transcendència sobre l'arquitectura senyorial de l'illa des de mitjan segle XVI fins pràcticament tot el segle XVIII. Els casos que es poden citar, ja que el brollador esdevingué un dels elements tradicionals de les clastres, són nombrosos. No obstant això, aquí només ens podem permetre esmentar alguns exemples, que tot i ésser de diferents èpoques, són força il·lustratius del que diem: els de Son Creus i s'Alqueria d'Avall a Bunyola, els de Bunyolí (Palma), Son Torrella (Santa Maria) i Sa Granja (Esporles). En qualsevol cas, el brollador de Son Fortesa és, per les seves formes i ubicació, un dels més refinats estèticament.

La possessió de Raixa i la combinació dels usos productius i estètics de l'aigua

D'aquesta possessió cal dir, d'entrada, que tot i que és especialment coneguda pel caràcter monumental dels seus jardins, originàriament (com a totes les possessions mallorquines) es prioritzaven les activitats productives sobre les lúdiques, la qual cosa ajuda a entendre que la construcció i el manteniment dels jardins estigués totalment condicionada pel fet que mai no hi manqués l'aigua necessària per a les finalitats estrictament agropecuàries. Com ho il·lustra la preocupació dels seus successius propietaris sobre la manera d'incrementar el cabal d'aigua. Com en moltes altres possessions de Muntanya,²⁰ atesa la llunyania de les fonts que la proveeixen, el sistema de conducció d'aigua té la seva complexitat. Si bé a Mallorca hi ha nombrosos exemples semblants al de Raixa: la canaleta de Massanella (Mancor de la Vall),²¹ que neix a la font del Prat; les canaletes d'Almadrà i de Solleric (Alaró), que condueixen les aigües de la font del Pi, i la canaleta de Galatzó (Calvià), que s'abasteix de la font del Ratxo, entre molts d'altres.²²

20. Sobre el sistema de conducció d'aigua a altres possessions de Muntanya, vegeu Cañellas, Tortella (1992) i Vallcaneras, Esteban (2010).

21. La canaleta de Massanella és la conducció d'aigua més important de la Serra de Tramuntana. Va ser construïda entre el 1748 i el 1750 sota la direcció de Montserrat Fontanet. Proveeix les cases de Massanella amb els seus grans horts, jardins i tafona. Murray, Llabrés, Pascual (1989: 121-125).

22. La majoria d'aquestes construccions es troben en mal estat i abandonades, perquè el conducte tradicional fet d'obra ha estat substituït per mànegues o encanones de plàstic modernes que, fins i tot, espenyen les construccions tradicionals. Llabrés (1987: 17-20).

L'alqueria de Raixa va ser adquirida per Ramon Despuig i Rocabertí, primer comte de Montenegro, l'any 1660, amb l'objectiu de transformar-la en una gran possessió oliverera. En aquell temps la finca ja patia d'una certa mancança d'aigua; tot i que sabem per la documentació que hi havia una sínia i un molí de vent situat prop de les cases. Tanmateix ens crida l'atenció el temps que es va trigar a dotar la possessió d'un sistema d'abastament d'aigua. El procés va implicar quatre generacions de la família: Joan Despuig i Martínez de Marcilla, segon comte de Montenegro entre el 1681 i el 1746, Ramon Despuig i Cotoner, tercer comte de Montenegro entre el 1746 i el 1772, els germans Joan i Antoni Despuig i Dameto entre el 1772 i el 1813 i, finalment, els també germans Ramon i Joan Despuig i Safortesa entre el 1813 i el 1850.²³

La situació canvià radicalment a partir de la gestió del segon comte de Montenegro, el qual hem de considerar com el promotor de Raixa com a casa i possessió emblemàtica d'una família de la noblesa mallorquina, tant des d'un punt de vista agrícola com residencial. Durant els anys que en fou el propietari, féu una gran reforma a la casa i al seu entorn. Per un contracte d'arrendament signat el 1740 ens consta que aleshores ja hi havia aigua suficient per moure un molí hidràulic (que va substituir l'anterior de vent) i regar els horts; concretament tres: un hort per al cultiu d'arbres fruiters i hortalisses i dos horts d'esplai per al comte i la seva família denominats hortet de la Gruta i hort de les Llimoneres. En aquest document se cita també l'existència de la font: «Item es pacta que l'aygua de la font ha de ser nosaltres dit Conde i don Ramon i per el cas que la sínia haje de menester adobar hajem de pagar nosaltres lo que tocara a feina de picapedrer».²⁴ Aquesta font dita del Coster o de Raixeta es troba situada dins un paratge concret de la possessió en els estreps del cingle de la Milana. L'aigua es recull en un safareig de grans dimensions que amida 18 × 14 × 3,30 metres i té una capacitat aproximada de 780 m³.²⁵ El naixement de la font es produeix mitjançant un mina de pedra en sec d'uns 12,5 metres de llargària que presenta un rost molt pronunciat, la qual cosa pot ésser considerada com a excepcional en els denominats *qanats*.²⁶

A mitjan segle XVIII s'edifica dins les terres de la possessió una nova casa amb tafona coneguda en principi com a Casa Nova i, més tard, com a Raixa Nova o Raixeta per diferenciar-la de les cases principals que en la documentació figuren citades en alguna ocasió com a Raixa Vella. En qualsevol cas, hem de remarcar que la possessió era una territori únic amb dues cases com a centres de producció separades per uns pocs quilòmetres. A Raixeta s'hi conserven dos safarejos: un de grans proporcions pel regadiu i un de més petit per subministrar d'aigua la tafona avui en ruïnes. Amb el temps, l'ampliació de l'espai de conreu farà necessari captar més aigua, ja que l'emprada a la Casa Nova o Raixeta minvava el cabal que havia de menester Raixa. Així s'explica que el tercer comte de Montenegro, Ramon Despuig i Cotoner, les armes del

23. La major part de les dades d'aquest apartat s'han extret d'un treball d'investigació inèdit, vegeu Pascual, Llabrés (2007).

24. El document complet ha estat publicat per Llabrés, Pascual (2009, 32-35).

25. Tomàs Vibot (2003: 83-87).

26. Kirchner (1997: 241). Sobre aquesta font volem fer, no obstant això, algunes puntualitzacions. En la nostra opinió l'abastament d'aigua a Raixa no té el seu origen en una planificació de regadiu o de cultiu vinculada a l'època islàmica, com hem vist en l'exemple anterior de Son Fortesa i que succeïa, de fet, en molts altres casos; el d'Alfàbia (Bunyola) per esmentar només un dels més coneguts. La canalització de la font del Coster data del començament del segle XVIII, quan es construeix el molí hidràulic a Raixa i, com ja s'ha explicat, s'organitzen els horts.

Fotografies 7 i 8. Mina de la font dels Polls de Pastoritx i canaleta per on discorre l'aigua en el tram final per arribar a Raixa. (D. G. Murray)

Fotografies 9 i 10. Safareig de l'hort de Pastoritx de Valldemossa i de l'aljub de la possessió de Sa Teulera d'Alaró. (D. G. Murray)

Fotografies 11 i 12. Aqüeducte de la possessió de Pastoritx de Valldemossa i arc de la possessió de Sa Teulera d'Alaró. (D. G. Murray)

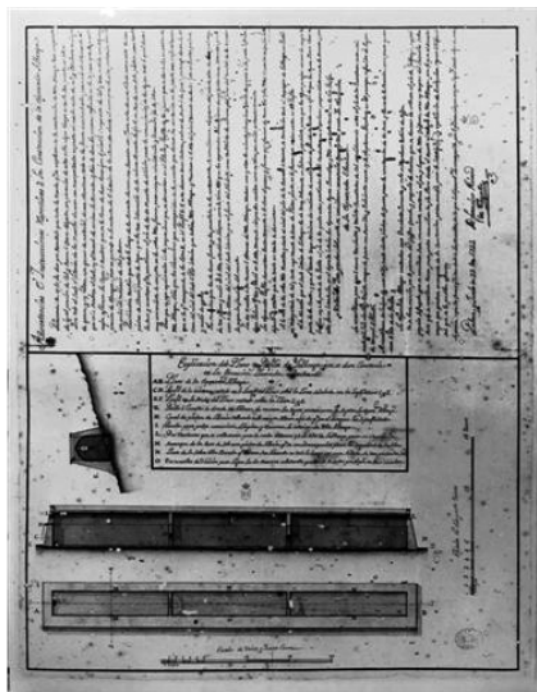

Fotografia 13. Escala monumental del jardins de Raixa. (J. Llabrés)

Fotografia 14. Estat actual del safareig monumental de Raixa. (J. Llabrés)

qual presideixen la clastra de Raixeta, encarregués el 1753 a l'enginyer militar Francisco Ricaud de Tírgalle (Antíbol 1706 - l'Havana 1761) el projecte d'alçar un gran aljub a Raixa. El plànol es conserva a la Biblioteca Nacional de Madrid (fotografia núm. 15) i pel seu gran interès passem a explicar-lo amb un cert detall. De la seva nomenclatura se'n desprèn que l'aljub havia de tenir aproximadament 53 canes de llargària per només 6 d'amplària i pel dibuix de l'alçat i de la planta es veu que tenia la forma d'un buc estret i llarg, dividit en tres trams en el seu interior i separats, aleshores, per dos murs centrals amb arcs oberts a la seva part de baix. Tota la construcció tenia les parets perimetrals en forma de talús i a la part superior hi havia una extensa terrassa

Fotografia 15. Plànol del projecte de safareig monumental encarregat el 1753 a l'enginyer militar Francisco Ricaud de Trigalle i conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid. (D. G. Murray)

tancada per pedrissos que permetia que l'aigua de la pluja que hi quedava estancada es vessés a l'interior mitjançant uns orificis d'entrada. Per a la seva construcció, l'enginyer havia donat instruccions molt precises: «[...]y que el terrado tenga asimismo dos vertientes de medio palmo cada uno, a fin que las aguas lluevedizas se inclinen así a la parte de los petriles a pie de los cuales está practicado [il·legible] los conductos que a [il·legible] la bóveda y por ello introducirse en el depósito interiors las expresadas aguas lluevedizas». Aquest aljub, amb una capacitat prevista de dos-cents quaranta-vuit mil pams cúbics d'aigua, va ser la base del safareig que es construïu en el segle XIX sota la direcció del mestre Tomàs Abrines (fotografies núm. 14 i 15).

Així mateix, cal no perdre de vista que aquestes construccions no són estranyes a la illa,²⁷ sinó tot el contrari. Existeixen aljubs de grans dimensions aixecats en els segles XVII, XVIII i XIX en

27. Un cas especialment interessant és el de l'aljub construït en temps del bisbe fra Tomàs de Rocamora, nomenat virrei de Mallorca entre el 1645 i el 1646, en el baluard de Sant Pere, en el recinte de les murades de Palma, que amida 35 metres de llargària, 11 d'amplària, 9 d'alçada i té una superfície útil de 385 m². Rebia les aigües de la séquia de la Font de la Vila i servia per a l'abastiment del baluard, de la població i dels vaixells del moll. Sobre aquest aljub, vegeu el capítol IV, titulat «El gran aljub, dipòsit receptor i distribuïdor de l'aigua a la Ciutat i el port, segles XVII-XX». Pascual, Llabrés (2004: 85-103).

nombroses possessions mallorquines: a Canet (Esporles), Son Alegre (Marratxí), Bellveure (Binissalem), Sa Teulera (Alaró), Son Vivot (Inca), Defla (Sineu), Son Marroig de la Foradada (Deià), etc.

Una altra fase molt important per entendre la problemàtica de l'aigua a Raixa es correspon amb l'època d'Antoni Despuig i Dameto (Palma 1745 - Lucca 1813), germà de Joan Despuig, quart comte de Montenegro, el qual volgué convertir aquesta possessió en una vil·la d'estil italià amb els seus corresponents jardins. Recordem que Antoni Despuig va ésser un dels personatges més destacats de la Il·lustració a Mallorca; juntament amb altres nobles com els germans Antoni i Josep Desbrull i Boil d'Arenós, Josep de Togores, comte d'Aiamans, Tomàs de Verí i de Togores, Frei Nicolau Llabrés d'Armengol, etc.²⁸ Era fill del comtes de Montenegro i de Montoro, don Ramon Despuig i Cotoner i Maria Dameto i Sureda, seguí la carrera eclesiàstica i les seves inquietuds culturals el dugueren a viatjar primer per la Península i més tard a Itàlia (1782). Va ser nomenat auditor de la Rota i s'establí a Roma el 1785, per tornar a Espanya a causa del seu nomenament com a bisbe d'Oriola el 1791. Posteriorment, fou designat arquebisbe de València i de Sevilla (1795), patriarca d'Antioquia (1799) i, finalment, cardenal per part del papa Pius VII el 1803.

A causa d'unes excavacions efectuades prop d'Ariceia, a Itàlia, entre el 1789 i el 1796, Antoni Despuig començà a formar una col·lecció d'escultura clàssica i d'antiguitats que volgué traslladar a Mallorca, per la qual cosa va pensar en la possessió de Raixa, propietat del seu germà, el comte, com a lloc per fer-hi un museu i transformar la casa existent en un palau amb jardins segons els models de les vil·les italianes del Renaixement. El primer projecte monumental va ésser encarregat a l'arquitecte Eusebio-María de Ibarreche, del qual només coneixem el text de la nomenclatura d'un plànol, no localitzat, i un segon a Giovanni Lazzarini el 1802, del qual hem estudiat el contracte i un plànol parcial del jardins que havia restat inèdit fins el 2009.²⁹

Els dissenys del cardenal Despuig de crear uns jardins toparen amb el problema de l'aigua. El 1798 el capellà i secretari del cardenal, Guillermo Walsh, que havia estat enviat a Mallorca per iniciar les plantacions de diverses espècies ornamentals, es queixava de l'escassetesa d'aigua a Raixa. Aleshores, es va pensar dur-la d'una font situada en una possessió veïna, Pastoritx, al terme de Valldemossa. Aquesta font, dita dels Polls, vessava el seu cabal en un torrent que, pel barranc del comellar de l'Infern, s'obria pas cap a la vall on es troben les cases de Raixeta i Raixa.

Dins aquest context, interessa apuntar que Pastoritx té també un sistema hidràulic de gran interès que recull els corrents que es vessen a diverses fonts ubicades en els paratges d'olivar prop de les cases. Una d'elles és la mina de sa fonteta, que va ser construïda al segle XVIII. El líquid contingut en tres safarejos, dos d'ells de grans dimensions, es reparteix pel regadiu de l'hort i altres usos agropecuaris. Les cases ocupen un petit replà que domina una vall drenada pel torrent del Colomer o de l'Infern i a ella arriba un aqüeducte de desset arcs restaurat pels Morell el 1850.

28. Sobre aquest grup d'aristòcrates i la seva època, vegeu el capítol «Isidro Velázquez y el Neoclasicismo Monumental en Mallorca (1790-1830)». Pascual, Llabrés (2009: 139-156).

29. El contracte de Lazzarini va ser donat a conèixer per l'arquitecte Guillem Reynés i el plànol, per Llabrés, Pascual (2009: 14-15).

Tornant al tema de Raixa, cal dir que el mateix any que va morir el capellà Walsh, el 1807, es va resoldre el problema de l'aigua perquè el cardenal va poder adquirir-la de la ja esmentada font dels Polls, que com hem dit naixia al punt més baix de la possessió de Pastoritx. El nebot i apoderat del cardenal, Ramon Despuig i Safortesa, signà el contracte de compravenda en absència del seu oncle, que ja havia partit cap a Itàlia, i tot seguit encarregà al mestre d'obres Tomàs Abrines i Beltran (Palma 1775 - 1854) l'execució de la canaleta que havia de portar l'aigua a Raixa. Aquesta construcció és una canaleta de tipologia tradicional que parteix d'una mina construïda en pedra en sec (*qanat*) que discorre primer per un tram, excavat al terra entre marges i travessat per uns petits ponts, que llavors s'enfila cap al barranc del comellar de l'Infern. En aquest punt, la canaleta està formada per una successió de teules que es troben encastades a un mur de base fet de pedra i argamassa que en alguns indrets salva els importants desnivells del terreny i va arribada als penyals. Aquesta canaleta, prop de les cases de Raixeta, s'ajunta amb la que prové de la font del Coster i des d'aquí, amb un sol ramal, arriba al gran safareig dels jardins de Raixa.

La singularitat d'aquesta conducció va lligada, però, a la traça dels jardins que foren realitzats en diferents fases seguint un projecte més modest que podem atribuir al mestre Abrines. Del jardí superior projectat per Giovanni Lazzarini del qual coneixem el plànol original no es va executar pràcticament res. Era un projecte molt ambiciós amb una traça purament neoclàssica que exigia una planificació força complicada i costosa des del punt vista econòmic. La partida del cardenal cap a Itàlia el 1807 i la seva mort, sis anys després a Lucca, va significar la paralització d'aquell projecte i que la reforma definitiva fos dirigida pels seus nebots Ramon i Joan Despuig i Safortesa.

No oblidem tampoc el període crític que es vivia aleshores a Europa, afectada per les guerres napoleòniques i més en concret la Guerra del Francès a Espanya (1808-1814), per la qual cosa la reforma definitiva no es va reprendre fins el 1815, quan s'executà, probablement, la primera fase dels jardins. El més interessant de tots és el superior, on s'alça l'escala dedicada a Apol·lo, concebuda, segons el nostre parer, com un deliciós «teatre de l'aigua» que comença amb una carassa disposada al peu del déu que vessa el líquid dins una pica en forma de petxina. Des d'aquí l'aigua es reparteix en dues séquies laterals que alimenten una sèrie de carasses que brollen sobre petites piques i provoquen una remor agradable tot potenciant la «musicalitat» que es vol expressar en aquest espai monumental. Des del nostre punt de vista, el programa escultòric d'aquesta escala pot ser interpretat com una escenografia dedicada a la música i a la poesia. Identifiquem les quatre estàtues de les muses amb Polímnia, Erato, Cal·líope i Euterpe, la presència de les quals permet veure l'escala com una representació de la muntanya de l'Helicó on brolla la font d'Hipocrene, la font que inspira la poesia, «la font on canten les muses».³⁰

En el costat de llevant de l'escala es desenvolupa un jardí romàntic de caire més naturalista, on una sèrie de séquies serveixen per al reg, però també per formar alguns jocs d'aigua com la carassa que vessa sobre una roca per crear una petita cascada o omplir un petit safareig, on s'aixeca una estàtua clàssica malmenada que potser representa el déu Neptú. Des d'aquesta

30. Per a una descripció més completa i actualitzada dels jardins, vegeu el capítol del llibre *Raixeta*, titulat «Raixa: la trajectòria històrica d'una possessió mallorquina cabdal», Pascual, Llabrés (2010: 46-110).

font, emmarcada en un conjunt de falses ruïnes, parteix precisament un passeig que discorre paral·lel a les dues séquies principals que nodreixen els jardins i arriba fins al gran safareig que ha donat fama a la finca. Aquest amida 98 metres de llargària, 19 metres d'amplària i 7 metres de fondària i s'estén al peu de sa Muntanyeta, un parc d'estil paisatgista arranjat durant la dècada de 1850 en temps de Maria Lluïsa Despuig i Safortesa, promotora de la torre del colomer i de la glorieta de planta semicircular, dita *sa miranda*, construïts a la vorera del safareig.

Recapitulacions

Per acabar volem insistir, no obstant això, amb una idea que ens sembla fonamental. Tant a Raixa com a la resta de possessions mallorquines, la utilització de l'aigua amb objectius lúdics i estètics havia d'ésser compatible amb els usos pròpiament agrícoles i ramaders. Tal com s'ha explicat en la introducció d'aquest article, la finalitat de les possessions era essencialment productiva i, per tal d'assolir-la, els seus propietaris havien de posar especial esment per dotar-les d'aigua. Ja fos aprofitant sistemes hidràulics antics (com hem vist en el cas de Son Fortesa) o adquirint (com hagueren de fer els Despuig a Raixa) drets d'aigua sobre fonts o pous aliens. De la major o menor abundància d'aigua en depenia, al cap i a la fi, la capacitat productiva de la finca i, alhora, la seva valoració. Per això, els propietaris no s'escatimen esforços a l'hora de construir petites obres d'enginyeria per tal de conduir l'aigua des de les fonts on sorgeixen fins a les cases. D'aquí, precisament, les nombroses restes de canaletes, síquies, arcs i, fins i tot, petits aqüeductes que encara avui es conserven; alguns dels quals —per exemple el de Pastoritx— criden l'atenció per la seva longitud. Ateses les característiques del clima mediterrani (amb escasses o pluges pràcticament nul·les durant els mesos d'estiu), es fa necessari pensar també en enginys que permetin disposar d'aigua durant tot l'any. És el cas, per exemple, de les basses, les piques, els aljubs i els safareigs; alguns dels quals hem vist que poden arribar a ésser de dimensions considerables. Per exemple, el cas del safareig monumental del jardí de Sa Muntanyeta de Raixa, projectat el 1753 per un enginyer militar de renom (Francisco Ricaud de Trigalle) o el dels Amaradors de Son Fortesa. En realitat, un gran safareig descobert dins el qual s'emmagatzemaven els sobrants d'aigua procedents d'un sistema hidràulic d'origen musulmà, que, tot i desconèixer en aquest cas la data concreta de la seva construcció, constitueix un exemple singular per a entendre els diferents usos de l'aigua en el marc de les possessions. Aquest gran safareig es trobava subdividit i sembla que cada una de les seves parts es destinava a usos diferents: abeurar el ramat, regar, rentar roba, netejar estris o productes agrícoles, etc. I, fonamentalment, per amagar lli o cànem, raó per la qual amb el temps aquesta gran bassa o safareig descobert fou conegut amb el nom dels *amaradors*. Un topònim, per altra banda, que també està documentat en altres indrets de Mallorca on es duïa a terme aquesta activitat, la qual per la brutícia que ocasionava va ésser objecte de reglamentacions específiques i, en ocasions, va ésser fins i tot prohibida per alguns propietaris; com hem vist, per exemple, en alguns dels contractes d'arrendament de Son Fortesa abans esmentats.

Des d'una altra perspectiva, ens hem referit també als distints elements de les cases que estaven especialment dedicats a arreplegar, canalitzar i emmagatzemar l'aigua de pluja. Hem vist, sobretot a partir de l'exemple de Son Fortesa, com la disposició de les teules del sostre,

les canonades de la façana i, fins i tot, la inclinació del sòl de la clastra responia a l'objectiu d'aprofitar al màxim l'aigua i recollir-la en cisternes, normalment situades en un lloc estratègic de les cases, per tal de tenir-la a l'abast i emprar-la per uns quefers més quotidians i domèstics. Les cisternes són presents a gairebé totes les clastres de les possessions mallorquines i, independentment de la seva tipologia, de la major o menor simplicitat de les seves formes i de la seva senzillesa decorativa, eren un element clau en el dia a dia de les possessions. Estaven normalment ubicades a prop de les cases dels amos i d'aquelles dependències (com els cellers i les tafones) destinades a la transformació dels productes agrícoles. Amb el temps, i ja amb una finalitat més aviat decorativa, algunes clastres incorporaren també brolladors; un element que denota clarament la influència italiana sobre l'arquitectura senyorial mallorquina i que es va imposar amb força des de mitjan segle XVI fins a bona part del segle XVIII. En el decurs d'aquest article ens hem ocupat d'aquest element a partir de l'anàlisi del cas concret del brollador de Son Fortesa, si bé hem apuntat que nombroses possessions conserven encara aquest element a les seves respectives clastres.

A més de fixar-nos en els vestigis de les petites infraestructures hidràuliques, hem dedicat una especial atenció als espais de les possessions que més necessitats d'aigua tenien: els horts i els jardins. Amb l'objectiu de dotar-los d'aigua es construïen, precisament, molts dels elements analitzats (síquies, canals, safareigs, etc.) i ambdós espais resumien, alhora, les dues funcions bàsiques de les possessions mallorquines. La funció dels horts era, sobretot, produir la fruita i la verdura necessària per al consum de la casa, mentre que els jardins (concebuts inicialment com una mescla entre un hort pròpiament dit i un jardí) constituïen el símbol per excel·lència de l'ús que feien els senyors de les possessions com a llocs d'esbarjo. Si bé aquesta darrera finalitat i, fonamentalment, la presència en el seu interior d'elements d'influència italiana com els bancs, els brolladors i els jocs d'aigua no es generalitzarà fins al segle XVIII. Inicialment estaven constituïts, com hem vist en el cas de Son Fortesa, per un conjunt d'arbres fruiters sembrats en un espai no gaire gran i envoltats d'una sèrie de camins o passejadors.

Els casos estudiats, a més dels de moltes altres possessions a les quals només hem pogut fer alguna referència, posen de manifest que, amb el temps, l'aigua, a més d'ésser essencial des del punt de vista productiu, esdevé un mitjà cabdal per aconseguir una major bellesa i contribueix, per dir-ho d'alguna manera, a dotar de major solera determinades possessions. Així, doncs, aquesta doble finalitat (productiva i estilística) ajuda a entendre que els propietaris no escatimessin esforços de cap mena (econòmics, judicials, constructius, etc.) per aconseguir-ne.

Referències bibliogràfiques

- BARCELÓ, Miquel i altres (1986). *Les aigües cercades: (els qanats de l'illa de Mallorca)*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics.
- BERNAT I ROCA, Margalida, i SERRA BARCELÓ, Jaume (2000). *La síquia d'en Baster (segles XIII-XVIII)*. Quaderns de Ca La Gran Cristiana, núm. 13. Palma: Museu de Mallorca.
- CABOT, Bartomeu (1998). «Infraestructura hidràulica del Pla de na Tesa a finals del s. XIX i co-

- mençaments del s. XX». Dins *II Jornades d'Estudis Locals a Marratxí* (1997). Marratxí: Ajuntament de Marratxí, p. 75-79.
- CALAFAT, Antònia, TORTELLA, Joan, i CAÑELLAS, Nicolau (1994). «El torrent del lli i l'amarador del lli». *Miramar*, núm. 20, p. 15-16.
- CAÑELLAS, Nicolau, i TORTELLA, Joan (1992). *La gestió tradicional de l'aigua a Valldemossa: Son Ferrandell, Son Oleza, Vistamar*. Palma: Emaya.
- CARBONERO GAMUNDÍ, Ma. Antònia (1992). *L'espai de l'aigua. Petita hidràulica tradicional de Mallorca*. Palma: Consell Insular de Mallorca.
- FONTANALS JAUMÀ, Reis (1984). *Un plànol de la séquia de la vila del segle XIV (Ciutat de Mallorca)*. Quaderns de Ca La Gran Cristiana, núm. 5. Palma: Museu de Mallorca.
- GARCÍA DELGADO, Carlos (1992). *Arquitectura tradicional de la isla de Mallorca. Influencias de Roma, del Islam y de Cataluña*. Palma: J. J. de Olañeta.
- GARCÍA INYESTA, Neus, i OLIVER, Guillem (1994). *Cases de possessió, I*. Palma: Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears.
- JOVER, Gabriel (1996). «Desenvolupament agrari i societat rural a Mallorca: feudalisme, latifundi i pagesia, 1500-1800». (Tesi doctoral). Barcelona: Departament d'Història i Institucions Econòmiques de la Universitat de Barcelona.
- (2002). «Ingresos y estrategias patrimoniales de la nobleza durante la crisis del seiscientos, Mallorca, 1600-1750». Dins Robledo Hernández, R. y Casado Alonso, H. (eds.) *Fortuna y negocios: formación y gestión de los grandes patrimonios, siglos XV-XX*. Valladolid: Universidad.
- JOVER, Gabriel, i MOREY, Antònia (2003). «Les possessions mallorquines: una modalitat d'organització de l'espai agrari i l'explotació del treball». Dins Congost, R., Jover, G. i Biagioli, G. (eds.) *L'organització de l'espai rural a l'Europa mediterrània: massos, possessions, poderi*. Girona: CCG, p. 127-238.
- KIRCHNER, Helena (1997). *La construcció de l'espai pagès a Mayurqa: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*. Palma: Universitat de les Illes Balears.
- LLABRÉS, Jaume (1987). «Canaletes de muntanya, l'aigua viva que mor», *El Mirall*, núm. 10, p. 17-20.
- LLABRÉS, Jaume, i PASCUAL, Aina (2001). *Aljubs: l'arquitectura de l'aigua reposada*. (Fullet educatiu). Palma: Consell de Mallorca.
- (2009). *Raixxa. L'origen dels jardins i el projecte neoclàssic de Giovanni Lazzarini (1740-1802)*. Palma: Impremta Politècnica.
- MOLINA, Ramon (ed.) (2006). *S'Albufera de Mallorca. Aspectes geogràfics, històrics i socioeconòmics*. Palma: Govern de les Illes Balears, Conselleria de Medi Ambient.
- MOREY, Antònia (2007). «La legislació desvinculadora. Una oportunitat para racionalizar la gestión de los patrimonios nobiliarios mallorquines y retrasar su desmembración». Dins Robledo, R. y López, S. (eds.) *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*. Zaragoza: Prentas Universitarias, p. 129-157.
- (2009). «La Gran Albufera de Mallorca. Formas de explotación y conflictividad ambiental», *BSAL*, núm. 65, p. 219-240.
- MOREY, Antònia, i PASCUAL, Aina (2002). *Empresa rural i canvi agrari a Mallorca: el cas de Son Fortesa d'Alaró* (Treball inèdit).

- MURRAY, Donald G., LLABRÉS, Jaume, i PASCUAL, Aina (1990). *Jardines de Mallorca. Tradición y estilo*. Palma: José J. de Olañeta.
- ORDINAS MARCÈ, Gabriel (1992): «L'explotació de l'Albufera als segles XVII, XVIII i XIX». Dins *I Jornades d'Estudis Locals d'Alcúdia*. Alcúdia: Ajuntament, p. 51-62.
- PASCUAL, Aina, i LLABRÉS, Jaume (2001). *Alfàbia: història dels jardins i del patrocini artístic dels seus promotors (1740-1860)*. Palma: Impremta Politècnica.
- (2004). *El Baluard de Sant Pere i la Ribera del Moll*. Palma: Promomallorca.
- (2007). *El predio de Raixa en Mallorca: historia y evolución de un edificio monumental (siglos XVI-XX)*. Treball inèdit.
- (2009). «Isidro Velázquez y el neoclasicismo monumental en Mallorca (1790-1830)». Dins *Isidro Velázquez 1765-1840. Arquitecto del Madrid fernandino*. Madrid: Ayuntamiento.
- (2010). «Raixa: la trajectòria històrica d'una possessió mallorquina cabdal». Dins *Raixa*. Palma: Consell de Mallorca i Fundació Biodiversitat.
- PASCUAL, Aina, i TOMÁS, Francesc (1998). «La séquia de Son Sales: romanalles d'un antic sistema hidràulic». Dins *II Jornades d'Estudis Locals a Marratxí 1997*. Ajuntament de Marratxí, p. 65-73.
- REYNÉS FONT, Guillem (1918-1919). «Per la història de l'arquitectura a Mallorca. Contracte de l'eminentíssim cardenal Antoni Despuig amb l'arquitecte italià Joan Lazzarini per l'estudi d'un projecte de palau a Raixa (1802)», *BSAL*, XVIII.
- RIERA, Magdalena, i SOBERATS, Natalia (1992). *El sistema hidràulic d'Alaró (Mallorca)*. Alaró: Ajuntament.
- ROSSELLÓ, Joan (1896). *Varios documentos relativos al dominio y posesión de las aguas de "les Artigues" de Alaró*. Palma: Tipo-Litografía de Amengual y Muntaner.
- VALLCANERAS, Lluís, i ESTEBAN, Àngels (2010). *Possessions de Tramuntana. Coma-sema*. Palma: Gorg Blau.
- VIBOT, Tomàs (2003). «Raixa i Raixeta: explotació tradicional d'un territori». Dins Murray, Donald G., i Valero, Gaspar: *Raixa. Història i Patrimoni*. Palma: José J. de Olañeta, editor.